

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ISSN 2411-3883

**Сучасні
літературознавчі студії**

**Contemporary
Literary Studies**

Випуск 12

Issue 12

**ЛІТЕРАТУРНИЙ ДИСКУРС:
ТРАНСКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ**

**Literary Discourse:
Transcultural Dimensions**

Збірник наукових праць

Collection of Scholarly Essays

**Київ – 2015
Видавничий центр КНЛУ**

ББК 83.3(0)я43

УДК 82

Сучасні літературознавчі студії. Літературний дискурс: транскультурні виміри. Збірник наукових праць. Вип. 12. Гол. ред. Н.О. Висоцька – К.: Вид. центр КНЛУ, 2015. – 674 с.

Тематичний науковий збірник містить статті з проблем літературознавства. Матеріали адресовані широкому колу філологів, викладачам, студентам, аспірантам гуманітарних факультетів, спеціалістам з історії літератури, всім, хто цікавиться проблемами новітніх методологічних концепцій аналізу тексту.

Focusing on transcultural and transgressive aspects of literature, the volume contains essays addressing these subjects in a variety of national literary discourses. Its targeted audiences include philologists, teachers, undergraduate and postgraduate students majoring in humanities, and literary scholars, as well as public at large interested in the state-of-the-art methods of text analysis.

Головний редактор – доктор філологічних наук, професор **Висоцька Н.О.**

Відповідальний редактор – кандидат філологічних наук, доцент **Бакіна Т.С.**

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України **Гундорова Т.І.** (Україна)

доктор філологічних наук, професор **Кагановська О.М.** (Україна)

доктор філологічних наук, професор **Коваль М.** (Республіка Польща)

доктор філологічних наук, професор **Мейзерська Т.С.** (Україна)

доктор філологічних наук, професор **Мариненко Ю.В.** (Україна)

доктор філологічних наук, професор **Несмелова О.О.** (Російська Федерація)

доктор філологічних наук, ст. науковий співробітник **Рязанцева Т.М.** (Україна)

доктор філологічних наук, професор **Стулов Ю.В.** (Республіка Білорусь)

доктор філологічних наук, професор **Шимчишин М.М.** (Київ)

доктор філологічних наук, професор **Штейнбук Ф.М.** (Україна)

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор **Горенко О.П.**

доктор філологічних наук, професор **Михед Т.В.**

доктор філологічних наук, професор **Пронкевич О.В.**

Збірник наукових праць перереєстрований ВАК України як фахове видання з філологічних наук (літературознавство). ("Бюлетень ВАК України" №4, 2010 р., с.9)

Друкується за рішенням вченої ради Київського національного лінгвістичного університету (протокол № 14 від 25 травня 2015 р.)

Реєстраційне свідоцтво № 10000 серія KB від 29.06.2005 року

Editorial Board

Editor-in-chief – Professor Natalia Vysotska, Doctor of Philology.

Managing editor – Associate Professor Tamara Bakina, Candidate of Philology.

Адреса редколегії:

Україна, 03680 МСП Київ-5,

вул. Велика Васильківська, 73

Київський національний лінгвістичний університет,

кім. 236, тел. (044) 529 88 15

Editorial Board Address:

Ukraine, 03680 MSP Kyiv-5,

Velyka Vasyli'kivs'ka Str., 73,

Kyiv National Linguistic University,

tel.: (044) 529 88 15

Офіційний веб-сайт: http://literature_studio.kiev.ua

© Вид. центр КНЛУ, 2015

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДИСКУРСУ СТАРІННЯ ЯК ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД В ДРАМАТУРГІЇ США

Анна ГАЙДАШ

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті досліджуються репрезентації образів похилого віку як травматичного досвіду в п'єсі американської жінки-драматурга Дж. Торн "Точний центр всесвіту". Значну увагу приділено вивченню сучасної теорії травми. Вводиться поняття літературної геронтології як міждисциплінарної галузі гуманітаристики. Аналізуються драматургічні репрезентації геронтогенезу в контексті ейджизму.

Ключевые слова: психологічна травма, геронтогенез, глухота, ейджизм.

В статье исследуются репрезентации образов пожилого возраста как травматического опыта в пьесе американской женщины-драматурга Дж. Торн “Точный центр вселенной”. Значительное внимание уделено изучению современной теории травмы. Вводится понятие литературной геронтологии как междисциплинарной отрасли гуманитарных наук. Анализируются драматургические репрезентации геронтогенеза в контексте эйджизма.

Ключевые слова: психологическая травма, геронтогенез, глухота, эйджизм.

The paper studies the forms of traumatic experience of the literary representations of the elderly characters in the play “The exact center of the universe” by Joan Thorne. The attention is focused on the recent findings in the theory of psychological trauma. The notion of literary gerontology is introduced as an interdisciplinary branch of the humanities. The drama representations of gerontogenesis are analyzed in the context of ageism.

Key words: psychological trauma, gerontogenesis, deafness, ageism.

У нарисі “Як стати невидимкою” медичний антрополог С. Р. Сінгер пропонує надійний еквівалент мантії-невидимки – похилий вік: *“Втім, не існує вікових обмежень для придбання цього пристрою. Та і взагалі ви не можете його придбати. Ви можете ним стати”* [18]. Після низки експериментів вихідна теза Сінгера про соціальну непомітність особистості внаслідок тілесного старіння (для дослідника воно демонструється в першу чергу наявністю сивого волосся) доводить, що травматичне переживання переходу до іншої вікової категорії – старості – має не стільки інтрапсихічну природу, скільки базується на травмогенності соціального середовища: *“Невидимість спричинена тим, як вас сприймають або не сприймають. Це – відображення соціуму. Не те, щоб старі люди були невидимками, просто вони не потрапляють до поля зору інших”* [18].

Духовна сліпота по відношенню до населення літнього віку, напрацьована несправедливістю та упередженим ставленням впродовж всієї історії західної цивілізації і названа в ХХ ст. ейджизмом, продукує травматичні переживання індивіда під час вікової кризи старіння. А будь-яка вікова криза драматизує життя людини не менше, ніж соціальна травма, невіршеність якої може розглядатися як *“відхилення розвитку”* [10, с. 40]. Вікова психологія розглядає процес старіння як психофізіологічне явище, що супроводжується інволюційними змінами, зокрема у людському тілі, і *“[в]нутрішня адаптація пов'язана з прогресуючим старінням та змінами власної ідентичності”* [4, с. 299]. Проблема стигматизації літніх людей та процесів старіння є актуальною в західноєвропейському та американському цивілізаційних вимірах, що знаходить відображення як в культурному просторі, так і в академічних дослідженнях.

Вивченням репрезентацій вікових процесів старіння в культурі займаються представники літературної геронтології, соціальної геронтології, наративної геронтології, геронтопсихології, антропології та інших міждисциплінарних галузей гуманітаристики. Сучасні розробки тілесного коду в контексті старіння оприлюднені в працях М. Хепворта: у співавторстві з М. Фезерстоуном британський соціолог демонструє, як у діахронічній перспективі були сконструйовані суспільні уявлення про старіюче тіло у негативному світлі: на графічних малюнках було акцентовано увагу на потворність, неробство, занепад та моральну поразку [15, с. 252]. У рамках соціальної геронтології подібні суспільні уявлення традиційно вважають стереотипами, такими, які формують комунікативні процеси. Хоча старіння є індивідуальним досвідом, британські дослідники пропонують певні узагальнення, зокрема метафору “маски” або “личини”, яка стає іншим “я”: зморшки на обличчі, приховане від сторонніх очей тіло, оголеність якого має викликати сором, жалість, цікавість, огиду та інші емоції, “далекі від поваги” [15, с. 256]. В окремій праці “Історії старіння” на матеріалі англійської романістики ХХ ст. Хепворт продовжує вивчати взаємодію кодів тілесного та морально-суб’єктивного та переконує, що травматичним маркером геронтогенезу є зображення занепаду [16, с. 30]. У художніх текстах частотними є репрезентації протистояння тілесного та морально-суб’єктивного. Тіло, пише соціолог, завжди передує: в системі символічного інтеракціонізму тілесне набуває сенсу у взаємодії як із самоідентичністю, так із іншими ідентичностями [16, с. 38]. М. Хепворт використовує концепцію “*dys-appearing body*” (грец. *dys* – префікс, що означає порушення; пропонуємо переклад як невидиме або “безтілесне” тіло) Дрю Ледера з книги “Відсутнє тіло” (1990), яка постулює відсутність тіла для суб’єкта доти, доки не виникають біль та хвороби. Та навіть за таких умов тіло дає про себе знати як “чужорідне”, що руйнує його взаємодію із суб’єктом: “Попереднє “я” стає невидимим” [16, с. 48]. Американська представниця літературної геронтології Кетлін Вудворд так визначає соматичний компонент: “У старості ми все більше позбавляємося наших фізичних тіл, навіть якщо і відчуваємо їхній тягар. Залишається лише ідея тіла – субстрату генетичної пам’яті покоління” [20, с. 93]. Її колега Тоні Каласанті, досліджуючи феномен ейджизму, наводить наступний приклад сприймання тілесного: “Люди по-різному дивляться на 25-річну та 65-річну жінок в купальниках, навіть якщо жіночі тіла нічим не відрізняються” [14, с. 9]. На думку геронтолога, справа не у наявності соматичних змін, а у значенні, якими їх наділяють.

У порівнянні з іншими літературними жанрами драматургія інтерпретує геронтогенез ще більш рельєфно завдяки взаємодії вербальної та візуальної презентації у творах для сцени. Укладач третього випуску збірки німецькомовних п'єс Тіль Бріглеб так визначає роль драматургії в житті сучасного суспільства: *“Відчай та завищені вимоги як зворотній бік безперервного “стресу буття” незмінно супроводжують людину як у приватному, так і у діловому аспектах. При цьому утвердження суспільством вільної, багатой та щасливої держави в деяких випадках пов'язане з травмою для окремою особистості. І тоді це стає темою сучасної драматургії як суспільної форми виявлення особистого світогляду, яка бере на себе тягар відповідальності та щільності даного суспільства”* [1, с. 9]. У драматургії США, пише Н. О. Висоцька, топос травми *“у в'язці з мотивом пам'яті фігурує дуже активно, набуваючи різних конотацій і слідує загальнокультурним тенденціям наших днів”* [2, с. 19]. Доречно навести спостереження Д. Калшеда, який пише: *“<...> ми в Америці, з усім нашим матеріальним добробутом, страждаємо від певного духовного вакууму та інших аспектів травматичного руйнування”, до яких автор відносить “<...> все частіший розпад сімей, ріст алкоголізму та наркоманії, руйнування тих общинних структур, які служили об'єднанню людей та давали відчуття безперервності”* [7, с. 9]. Оскільки травма у сучасному суспільстві не виняток, а прикмета часу, елемент реальності, який слід брати до уваги як статистичну норму [10, с. 39-40], аналіз сутності та джерел травматичної ситуації, та особливо психічної травми, становить предмет вивчення найновіших досліджень. Серед них трактування Т. Мюреєм переживання травматичного досвіду асоціюється з *“новим збудженням власне сублимації”* (або травмофілією)[17], що перегукується з висновками С. Ушакіна про те, що *“посттравматичний стан немає нічого спільного з прагненням позбутися травми”* [13, с. 9]. Важливо, що російський дослідник відрізняє ситуацію травми від кризових феноменів, до яких належать і переходи з однієї вікової групи до іншої, подібно до авторів концепції життєвого шляху в контексті теорії колективної травми М. В. Семиліта та О. В. Яремчук. За українськими психологами, *“криза – закономірний нормативний процес, як правило пов'язаний з віковим розвитком особистості”; “кризу особистість переживає, а травму носить в собі, захищає як цінність”* [12].

Водночас сучасні дослідження віку (age studies), об'єктом вивчення яких є, зокрема, і репрезентації образів похилого віку в культурі, часто

асоціюють процес старіння з феноменом травми (Jean-Christophe Cloutier, William L. Randal, Kathleen Woodward, Thomas R. Cole, Mike Hepworth, Gretchen Schultz, E. Ann Kaplan та інші). Так, у низці існуючих творів для сцени США травма репрезентована у взаємодії кодів тілесного та морально-суб'єктивного, гетеротопії старіння та різновікових стосунків, часто у контексті втрати. Метою даної розвідки є вивчення репрезентації дискурсу старіння в контексті теорії травми на матеріалі п'єси сучасної американської жінки-драматурга для з'ясування особливостей геронтогенезу окремих персонажів драми Дж.Торн. Серед поставлених завдань пріоритетними є підтвердження або спростування гіпотези про зображення похилого віку як травматичного досвіду та аналізу поетикальних маркерів віку в сучасному творі для сцени.

Приклад вікової динаміки старіння та його репрезентації як досвіду тривоги вбачаємо у п'єсі Джоани Вейл Торн "Точний центр всесвіту" (1999), яка виглядає редеконструкцією "Скляного звіринця" Т. Вільямса. Крім низки сюжетних та композиційних паралелей між двома п'єсами (специфічна ментальність Півдня США – старого і сучасного; відсутність батька родини та втеча сина; присутність гомодієгетичного оповідача; наявність двох актів), суттєву відмінність вбачаємо у часових вимірах творів. Тоді як дія п'єси-спогаду "Скляний звіринець" відбувається "зараз та в минулому" (зауважимо, що час написання твору Вільямсом припадає на 1944 р.), Джоан Торн визначає чіткі хронологічні рамки своєї п'єси: 1950-і рр. у першому акті та 1960-і рр. у другому. Лнійна композиція "Точного центру всесвіту" відтак сприяє взаємодії теперішнього та майбутнього та спрямовує персонажів на подолання травматичної ситуації, на відміну від трагічної безвиході дійових осіб Т. Вільямса.

Протагоністці "Точного центру всесвіту" Ваді Паулл майже сімдесят років. Точним центром її всесвіту є єдиний син, одруження якого стає сюрпризом для літньої пані, тим більше, що всі попередні спроби відвадити небажаних невісток увінчувалися успіхом. Чоловік Ваді більшу частину свого життя був прикутий до ліжка і помер досить рано. Час від часу Вада звертається до нього у роздумах вголос. Джоан Торн створює ілюзорну видимість померлого чоловіка у низці сюрреалістичних сцен, що підкреслює синдром нав'язливого повторення [11, с. 73] або повторну травматизацію Ваді, яка відбулася через втрату улюбленої людини. Психологи зазначають, що "*пацієнти страждають переважно від спогадів*" [11, с. 98] та "*патологічних паттернів поведінки, які реалізують*

несвідомо” [11, с. 103; 9, с. 174]. Більшу частину свого життя всю ніжність та турботу головна героїня п'єси Дж. Торн переносить на єдиного сина, тому таємне весілля вже давно дорослого хлопчика сприймає як образу та зраду. Психотерапевт А. Єрмошин пояснює, що травматичні ураження виникають у ситуації раптової дії на людину обставин, що загрожують її життю та гідності та до яких вона (людина) не була готова [5, с. 8]. Навіть через десять років із появою трьох онуків, Вада продовжує виношувати свій травматичний конфлікт, переносячи його на наступне покоління.

Травматична ситуація вирішується тільки тоді, коли Вада приймає той факт, що не її син, а вона сама є точним центром свого всесвіту. Важливою складовою адаптації при подоланні травматичного досвіду старіння є соціальні контакти протагоністки (ще одна принципова відмінність твору Дж. Торн від вільямсівської п'єси з акцентуацією комунікативних невдач Аманди Вінгфілд під час спілкування): численні зустрічі Вади з двома подругами, які на десять років старших від неї (та постійні згадки про ще одну померлу), допомагають відновити цілість персонажа та віднайти смисл її існування. За результатами досліджень психології переживань, *“найсильніший вплив на відчуття щастя здійснює спілкування”* [9, с. 200]: цікаво, що розмови жінок похилого віку сповнені ейджистських *“шпильок”* стосовно одна одної. Так, Мерібелл дорікає Інід, що та поводить ся як *“стара, що зазирає в горщик”* [19, с. 80]. Вада переінакшує вислів *“глухий як пень”* на *“глухі, як німі”* (deaf as mutes), трансформуючи семантику мовного звороту: у традиційному фразеологізмі залишки дерева (пень) є кінцевою фазою існування рослини, що асоціюється зі старістю. В оказіоналізмі Вади нездатність чути прирівнюється до відсутності мови. З одного боку, головна героїня підриває ейджистський стереотип, а з іншого – викриває поширену тенденцію неухважності щодо висловлювань людей у період геронтогенезу: в українській мові вираз *“мовчить як пень”* споріднений з висловлюваннями *deaf as a post* або *stone deaf* в англійській мові.

Тема глухоти виникає щоразу при сповіщенні новин, які неприйнятні для Вади: протагоністка зазначає, що її слух гострий, немов у мисливського собаки перш, ніж її подруга зізнається у своєму італійському походженні, яке вона приховувала, аби увійти до вищого світу Південного містечка, де відбувається дія п'єси. Якщо у побутовому та медичному розумінні визначення *“травми”* співвідноситься переважно з тілесним ушкодженням

або порушенням цілісності тіла, наслідком якого є “рановий процес”, який завершується одужанням або призводить до інвалідизації [11, с. 94], то на *соматичному* рівні нарікання Вади на погіршення слуху виступають ознакою конверсійного симптому (в дослідженнях психосоматичної терапії), що вказує на небажання персонажа чути про зміни. *“Сенсорна чутливість децю погіршується, що особливо має місце в роботі слухових відчуттів. Поганий слух людини похилого віку може викликати її удавану неувважність, захисну самозаглибленість. У окремих особистостей пізнього дорослого віку на фоні глухоти можуть посилитись такі риси, як замкнутість та підозрілість”* [4, с. 295].

Сучасні дослідники психологічної травми (Д. Калпед, О. Красило, О. Кочарян, М. Решетніков) стверджують, що травматичний конфлікт виключає розвиток. Внутрішній конфлікт є зіткненням несумісних тенденцій у свідомості індивіда у супроводі гострих негативних емоційних переживань [10, с. 56]. Таким зіткненням нам вбачаються особливі стосунки “я-теперішнього” з “я-колишнім” персонажів літературної геронтології. Часто протагоністи не сприймають візуальну оболонку або маску “я-теперішнього”, який/яка постаріли. Вони залишаються набагато молодшими від своїх дзеркальних відображень або тих соціальних образів, якими їх наділяє довілля: зокрема, 80-річна художниця Керрін з “У пошуках Мане” Т. Хау або 60-річний письменник Пол з “Колекції метеликів” Т. Ребек та Вада Паулл у “Точному центрі всесвіту” Дж. Торн. Конфлікт, за визначенням російського психолога О. Красило, *“сковує свідомість, робить її невольною та безпомічною, а відтак вона втрачає свою людську сутність. Травмована людина об’єктивізує власні страхи, почуття провини, відчуття відчаю, приниження, заздрощів, помсти, ненависті та інше. Під впливом травми людина будує... фантастичний ворожий світ <...>”* [10, с. 57].

На етапі геронтогенезу, який вважається типовим віковим процесом для більшості живих організмів, ключовою ознакою життєдіяльності особистості є наявність змін, і важливим завданням людини постає адаптація до них. Виокремлюють як соматичні інволюційні процеси, так і модифікації інтелектуальної діяльності в період геронтогенезу, причому травматичним стає підтримка “рівноваги між пристосуванням і змінами” [3, с. 327–328; 4, с. 309]. У другому акті п’єси “Точний центр всесвіту” розлади адаптації персонажів похилого віку лунають гучніше: син головної героїні, який виконує функцію оповідача, все частіше

знаходить колись активну Ваду (чиє ім'я означає “володарка” або “переможниця”) безмовну та нерухому; її подруга – колишня вчителька молодших класів, дотепна і розумна Інід – зазнає тимчасової дезорієнтації та слабкості. Коли заходить мова про їх вік, Інід зазначає, що з нею відбуваються зміни, та переживає, що її вважають застарою. Її підтримує Вада, коли каже, що не знає, чого чекати, адже світ так сильно змінився! [19, с. 107]. Дана модель поведінки, яку можна класифікувати як “розлад адаптації”, за визначенням білоруського професора-психотерапевта С. О. Ігумнова означає порушення емоцій, що перешкоджають соціальному функціонуванню та продуктивності у період змін: “це специфічні форми особистісного реагування у відповідь на критичні події, що змінюють життя та знаходять вираження у тимчасових або стійких порушеннях включення механізмів непатологічного пристосування до них та подолання їх наслідків” [6, с. 199–200]. У медичній геронтології наполягають на тому, що “вирішальним чинником, що дає імпульс до життя, є позбавлення людей похилого віку уявлень про їхню непотрібність” [8, с. 6]. Цей чинник, наряду з потенціалом до навчання і фізичної активності та профілактикою хвороб є складовою концепції “успішного старіння”, що отримує вже понад півстоліття політичну та творчу підтримку в розвинутих країнах, передовсім у Сполучених Штатах Америки.

У фіналі “Точного центру всесвіту” Вада виходить за межі травматичного досвіду через прийняття сина, його родини та самої себе такими, якими вони є. В останній розмові з сином протагоністка просить його не підтримувати її життя шлучно, тому що хоче померти природно, як предки. Також Вада передбачливо заощаджує гроші на притулок для перестарілих, аби не бути тягарем для молодших поколінь. Після останніх інструкцій щодо свого поховання несподівано літня пані каже: “Коли все полагоджено, то я можу зайнятися своїм життям. Піду збирати ягоди на варення. А ще я обіцяла онуку торт на день янгола” [19, с. 112].

У сучасному театральному просторі США постерігається тенденція до геронтоцентризму в драматургії у взаємодії з продуктивним зображенням молодших поколінь в образних системах творів для сцени. Протагоністами виступають літні персонажі – крізь їх призму сприймається оточення, яке стає девіантним, іншим, чужим. Світ бачимо очима осіб літнього віку, що утворює такий тип дискурсу, де зображено так травматичний досвід ідентичності, як і шляхи виходу з нього. Не можна не погодитися з тим, що “Переважна кількість травм за своєю суттю та психологічним

змістом є драмою соціальних стосунків” [10, с. 81]. Зазначені вище складові дискурсу старіння в сучасній драматургії США, а саме: взаємодія кодів тілесного та морально-суб’єктивного, гетеротопія старіння та міжгенераційні стосунки, присутні у п’єсі Джоан Торн “Точний центр всесвіту”, з одного боку, виступають травматичними маркерами геронтогенезу, а з іншого, через усвідомлення головною героїнею внутрішнього конфлікту, підривають традиційні ейджистські уявлення, що зумовлює вихід персонажа з травматичного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бриглеб Т. Власть насилия [Текст] / Т. Бриглеб / ШАГ-3. Новая немецкоязычная драматургия. На русском языке. – М. : Немедский культурный центр им. Гете, 2008. – С. 8–12.
2. Висоцька Н.О. Нові імена в драматургії США рубежу ХХ-ХХІ ст.: діалог традиції та сучасності [Текст] / Н. О. Висоцька / Американські літературні студії в Україні: зб. наук. ст. – Вип.8. Сучасна американська драма: тенденції, постаті, тексти. Матеріали міжнар. симпозіуму / Відп. ред.: Н.Висоцька, Т. Денисова. – К. : Вид-ий дім “Киево-Могилянська академія”, 2014. – С. 14–28.
3. Вікова психологія: навч. посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с.
4. Вікова психологія: навч. посібник [Текст] / Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
5. . Фобии, утраты, разочарования : саморегуляция после травм [Текст] : руководство / А. Ф. Ермошин. – М. : ФОРУМ, 2011. – 269 с.
6. Игумнов С. А. Стресс и стресс-зависимые заболевания [Текст] : научное издание / С. А. Игумнов, В. А. Жебентяев. – СПб. : Речь, 2011. – 345 с.
7. Внутренний мир травмы. Архетипические защиты личностного духа [Текст] / Д. Калшед. – М. : Академический Проект, 2007. – 368 с.
8. Травматология пожилого возраста [Текст] / А. В. Каплан. – М. : Медицина, 1977. – 351 с.
9. Психология переживаний [Текст] : учеб. пособие / А. С. Кочарян, А. М. Лисеная; ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. – 222 с.
10. Психологическое консультирование посттравматических состояний [Текст] : учебное издание / А.И. Красило. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2004. – 96 с.

11. Психическая травма [Текст] / М. М. Решетников. – СПб. : Восточно-Европейский Институт Психодинамики, 2006. – 322 с.
12. Семиліт М.В. Концепція життєвого шляху у контексті теорії колективної травми [Електронний ресурс] / М. В. Семиліт, О. В. Яремчук. – Режим доступу: <http://forum.opu.edu.ua/index.php?topic=5057.0;wap2>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.02.2015.
13. Ушакин С. “Нам этой болью душать”? [Текст] / Травма: пункты: Сборник статей / Сост. С. Ушакин. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 5–41.
14. Calasanti T. Ageism, Gravity, and Gender: Experiences of Aging Bodies / Generations. – Vol. 29, No. 3. – American Society of Aging, 2005. – P. 8–12.
15. Featherstone M., Hepworth M. Images of ageing [Text] / Ageing in society: an introduction to social gerontology / Ed. by John Bond and Peter Coleman. – L. : Sage Publications, 1990. – 332 p.
16. Hepworth M. Stories of Ageing [Text] / M. Hepworth. – Buckingham : Open UP, 2000. – 143 p.
17. Murray T. Drama Trauma: Specters of Race and Sexuality in Performance, Video, and Art [Text] / T. Murray. – L. and N. Y.: Routledge, 1997. – 305 p.
18. S. R. How To Be Invisible [Електронний ресурс] / – Режим доступу: https://www.academia.edu/10170382/How_to_be_Invisible. – Назва з екрану. – Дата звернення: 31.03.2015.
19. Thorne J. V. The exact center of the universe [Text] / Women playwrights : the best plays of 1999. – Ed. by Marisa Smith / Joan Vail Thorne. – Hanover : A Smith and Kraus Book, 2001. – P. 65–112.
20. Woodward K. Late theory, late style: loss and renewal in Freud and Barthes / Kathleen Woodward // Aging & gender in literature: studies in creativity. – Ed. by Anne Wyatt-Brown and Janice Rossen. – Charlottesville : University of Virginia Press, 1993. – P. 82–101.